स्थिरे "ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृंह ध्रुवक्षितिरसि" यजु०५।१२ "ध्रुवे स्थिरे यत्ते क्षीवति निवसति इति ध्रुवक्षित्" वेददी० २४सोमभेदे "उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तमः" यजु० ७।२५ "हे सोम ! त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवनामकोऽसि कोटशस्त्वम् ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः" वेददी०। २५ शकुन्यादि करणतुल्के न० "ध्रुवाणि शकुनिनांगं तृतीयं च चतुष्पदम्। किंस्तुघ्नं च चतुर्दश्याः कृष्णायाश्चापरार्द्धतः" सू०सि०।

ध्रुवक पु० ध्रुव–कन् स्वार्थे को वा। १ध्रुवशब्दार्थे २गीताङ्गविशेषे स चोक्तः सङ्गीतदामोदरे "उत्तमः षट्पदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्मृतः। कनिष्ठस्तु चतुर्भिः स्याद् ध्रुवकोऽयं मयोदितः। उक्तं द्विखण्डमुद्ग्राहे द्विखण्डे ध्रुवके मतम्। ततो द्विखण्डमाभोगे तालमानरसैः सह। आभोगे कविनाम स्यात् तथा नायकनाम च। उद्ग्राहं प्रथमं गीत्वा ध्रुवं गायेत् ततःपरम्। ततोऽन्तरा ध्रुवस्तस्मादाभोगध्रुवको ततः। उद्ग्राहः प्रथमः पादः कथितः पूर्वसूरिभिः। गीत्वा पूर्वपदं न्यासो यत्र स ध्रुवको मतः। यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः। ध्रुवकादिषु सर्वेषु भवेदेवं विधिः क्रमः"। स तु षोड़शधा यथा "जयन्तो भैरवोत्साहो मधुरो निर्मलस्तथा। कुलहः कमलश्चैव सानन्दश्चन्द्रशेखरः। सुखदः कुसुदो लाभी कन्दर्पो जयमण्डलः। तिलकोऽलिलतश्चेति ध्रुवकाः षोड़श स्मृताः। एकादशाक्षरपदादेकैकाक्षरवर्द्धितैः। खण्डैर्ध्रुवाः षोड़श स्युः षड्विंशत्यक्षरावधि। द्विगुणैरक्षरैरेव षट्मेकमिहेष्यते। उद्ग्राहध्रुवकाभोगैरित्थं षट्पदनिर्णयः। पञ्चपादे तु ध्रुवके पदेनैकेन तद्ध्रुवः। चतुष्पादे तु ध्रुवके पृथङ् नास्त्येव तद्ध्रुवः" इति सङ्गीतदा०। ध्रुवशब्दार्थे ध्रुवशब्दे दर्शिते यद्वाणां स्वतोपयोगिनि २चक्रभेदे खगोलशब्दे २४२१। २५ पृ० द्रष्टव्यम् ध्रुवशब्दे सू०सि० वाक्यसूक्तम्। स्त्रियां स्त्रियकां० कापि न अत इत्वम्। ततः पिच्छा० अस्त्यर्थे इनच्। ध्रुवकिन् तद्युक्ते त्रि०। ततोऽपत्यादौ स्त्रीभ्योऽकं बाधित्वा बाह्वा०इञ्। ध्रौवकि ध्रुवकापत्ये पुंस्त्री ततः चतुरर्थ्यां प्रेक्षा०इनि। ध्रुवकिन् ध्रुवकानिष्टस्तादौ त्रि०। [प्रमाणाद्गतिर्भवति विष्वक्" वृ०दं०११अ०।

ध्रुवकेतु पु० केतुभेदे केतुशब्दे दृश्यम् "ध्रुवकेतुर्नियतगति

ध्रुवरत्ना स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे "जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयङ्करी" भा०अ० ४७अ० कुमारानुचरमातृकोक्तौ। [स्थानभेदे।

ध्रुवलोक पु० ध्रुवाधिष्ठितोलोकः। सत्यलोकान्तर्गते ध्रुव-

ध्रुवसन्धि पु० कुरुवंश्ये हिरण्यनाभस्य पौत्रे "पुत्रो हिरण्यनाभस्य ध्रुवसन्धिस्ततोऽभवत्" भाग०९।१२।५

ध्रुवस् त्रि० कु० ध्रु–असन्। ध्रुवनिवासे "यत्सेदत्तु ध्रुवसे न योनिम्" ऋ०७।७०।१ "ध्रुवसे ध्रुवाय निवासाय" भा०।

ध्रुवा स्त्री कु० ध्रु–यच्। १यज्ञपात्रभेदे "साधारण्याज्ञ ध्रुवायां स्यात्" जै० १।५।६ सू०। "उपांशुयाजार्थं जुहूतो यद् ध्रुवायां शिष्टं तच्छेषभूतम्" भा० "अवत्तत्वाच्च जुहूं तस्य च होमसंयोगात्" ७ जै० "ध्रुवायां तस्य नास्ति शेषः" भाष्यम्। ध्रुवा च जुहूतो भिन्ना "तस्येवमेव जुहूरियमुपभृदात्मैव ध्रुवा आत्मन एवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति। प्राण एव स्रुवः। सोऽयं प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति तस्मात्स्रुवः सर्वो अनु स्रुचः सञ्चरति। तस्यासावेव द्यौर्जुहूः। अथेदमन्तरिक्षमुपभृदियमेव ध्रुवा तद्वा अस्या एवेमे सर्वे लोकाः प्रभवन्ति तस्माद् ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति" शत०ब्रा० १।२।२।२ "अथ जुहूपभृद्ध्रुवास्वेतस्याज्यस्य स्रुवेण ग्रहणं विधित्सुस्तत्सुतदायस्य पुरुषावयवकल्पनया स्रुग्यर्थं तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यमाह तादात्म्यवक्तृत्वमभिनयेन दर्शयति। या जुहूः सेयमवं दक्षिणो बाहुः योपभृत् सेयं वामबाहुः ध्रुवा आत्मा देहमध्यः। तस्माद् ध्रुवास्यस्याज्यस्य सर्वयागसाधारणत्वम्" भा०। अत्र जुहूतो ध्रुवाया भिन्नत्वं स्पष्टमवगम्यते "ध्रुवालक्षणमाह आपस्तम्बः "खादिरः स्रुवः पर्णमयी जुहूराश्वत्थ्युपभृदेकहस्ता ध्रुवा" मानवे "खादिरं स्फ्यस्रुवं पालाशी जुहूराश्वत्थ्युपभृदेकहस्ता ध्रुवा"। काठके खरत्रिमाली स्रुगग्निहोत्रहवणी पालाशी सामान्यतया निर्वपणमितरासाम् बाहुमात्राः स्रुगदण्डाः प्रहसमात्राणि प्रसवनान्यर्थपरिमाणानि पात्राणि पालाशी जुहूराश्वत्थ्युपभृदेकहस्ता ध्रुवा शमीमूल मय्यो वा स्वक्षोमिका हंसमुख्यो भवन्तीति" कात्या०श्रौ० १।२।२५ कर्कस्तु "ध्रुवा तु वैकहस्ता भवति वैकहस्तानि पात्राणीत्यनेनैव अपपादाभावाद् होमस्या